

Πρόκειται για μια αξιόλογη και επιμελημένη εργασία στο επίπεδο της εξιστόρησης των γεγονότων με βασικό άξονα τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως. Πολύτιμο βοήθημα για κάθε ερευνητή της περιόδου καθώς η παράθεση των πηγών γίνεται με μεθοδικότητα και πληρότητα.

Ελεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη  
 Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

M. Mullett - D. Smythe (έκδ.), Alexios I Komnenos, *Papers of the Second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 April 1989* [Belfast Byzantine Texts and Translations, 4.1], τόμ. I: *Papers*, Belfast 1996, σ. xv + 437 + 3 πίν.

Η έλλειψη μιας συνολικής θεώρησης της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) εξακολουθεί να παρουσιάζει ένα σημαντικό κενό στη βιβλιογραφία. Έτσι παραμένει προς το παρόν αναντικατάστατη η παλαιά αλλά σε πολλά ακόμη χρήσιμη μελέτη του F. Chalandon, που αποτελεί και τη μοναδική μονογραφία για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό<sup>1</sup>. Η έκδοση που παρουσιάζουμε δεν καλύπτει βέβαια αυτή την ανάγκη. Πρόκειται για τα πρακτικά ενός διεθνούς colloquium, που έγινε από τη Σχολή των Ελληνικών, Ρωμαϊκών και Σημιτικών Σπουδών (School of Greek, Roman and Semitic Studies) του Queen's University of Belfast, στο Portaferry της Βορείου Ιρλανδίας από τις 14 έως τις 16 Απριλίου 1989. Ένας δεύτερος τόμος, στον οποίο θα περιέχεται και μετάφραση στην Αγγλική των *Μουσών* του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, είναι υπό έκδοση<sup>2</sup>.

1. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. I: *Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118)* [Memoires et documents, IV], Paris 1900 (ανατ. New York 1960). Ο δεύτερος τόμος του έργου αυτού καλύπτει τη βασιλεία του Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) (*Les Comnène. Études sur l' Empire byzantin aux XIe et XIIe siècles*, τόμ. II: *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912 [ανατ. New York 1960]). Για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό μόλις σχετικά πρόσφατα είχαμε μια νέα μονογραφία από τον P. Magdalino (*The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993).

2. Ο τόμος αυτός, που σύμφωνα με την εξαγγελία των εκδοτών του θα εκδιδόταν το 1996, δεν

Στον τόμο περιλαμβάνονται ο πρόλογος των εκδοτών (Editor's preface, σ. xv), μια εισαγωγική μελέτη της M. Mullett («Introduction: Alexios the enigma», σ. 1-11), ένας επίλογος από τον M. J. Angold («Alexios I Komnenos: an afterword», σ. 398-417) και άλλες δεκαέξι μελέτες (σ. 12-397), που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων της πολιτικής ιστορίας, των θεσμών, της οικονομίας, του δικαίου, της τέχνης και της λογοτεχνίας. Ακολουθούν οι βραχυγραφίες (Abbreviations, σ. 418-437).

Η M. Mullett στην εισαγωγή της «Introduction: Alexios the enigma» (σ. 1-11), αφού εκθέτει πρώτα τις απόψεις διαφόρων ερευνητών (H. Ahrweiler, P. Lemerle, M. F. Hendy, J. Dagouzès, N. Οικονομίδης, M. J. Angold), διατυπώνει το ερώτημα κατά πόσο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός υπήρξε ή όχι ένας μεταρρυθμιστής αυτοκράτορας. Η σ. αναγνωρίζει ότι όσοι πήραν μέρος στο colloquium του Portaferry έκλιναν προς τον έπαινο του Αλεξίου και υποστηρίζει ότι οι ανακοινώσεις ήταν οργανωμένες κατά το πρότυπο ενός επιδεικτικού βασιλικού λόγου του γνωστού ρήτορα του Στ΄ αιώνα Μενάνδρου. Στη συνέχεια, ακολουθώντας η ίδια κατά κάποιο τρόπο τη δομή του επιδεικτικού λόγου (πατρίς, γένος, γένεσις κ.τ.λ.), παρουσιάζει συνοπτικά τα ζητήματα που απασχολούν τους εισηγητές του συνεδρίου στις επιμέρους συμβολές τους, με αναφορά παράλληλα σε παλαιότερες απόψεις γνωστών ερευνητών.

Η σχέση του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού με την Κασταμονή και η κατάσταση γενικά στην Παφλαγονία μετά την εισβολή των Σελτζούκων απασχολεί τον J. Crow στη συμβολή του «Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia» (σ. 12-36). Αφού κάνει αναφορά στη σχέση των Κομνηνών με την Παφλαγονία και δίνει κάποια ιστορικά στοιχεία για την περιοχή, ο σ. εξετάζει τα σημαντικότερα κέντρα της Παφλαγονίας (Κασταμονή, Πομπειούπολις, Ευχάιτα), με χρήσιμες ιστορικές και αρχαιολογικές παρατηρήσεις, ιδιαίτερα για την οχύρωσή τους. Τον σ. απασχολούν οι πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν στην Ανατολή και ειδικότερα η εξέλιξη τον Η΄ και τον Θ΄ αιώνα από την πόλιν στον οἶκον και τα προάστεια, με τη δημιουργία των *όχυρωμάτων*. Υποστηρίζει ότι αργότερα το πρό-



τυπον αλλάζει με την επικράτηση του αριστοκρατικού κάστρου, όπως εκείνο των Κομνηνών στην Κασταμονή. Τέλος εκφράζει την άποψη, θέτοντας ως παράδειγμα την πτώση της Κασταμονής μετά τη στροφή του ενδιαφέροντος των Κομνηνών στην Κωνσταντινούπολη, ότι «τελικά ήταν οι άνθρωποι και όχι τα κάστρα που είχαν σημασία στην άμυνα της βυζαντινής Ανατολίας».

Η Β. Hill στη συμβολή της «Alexios I Komnenos and the imperial women» (σ. 37-54) εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και τις γυναίκες με αυτοκρατορική δύναμη (imperial women). Στην προσπάθειά της όμως να περιγράψει τη θέση των γυναικών στο κομνηνείο σύστημα, φτάνει κατά τη γνώμη μου σε αυθαίρετα συμπεράσματα, όταν επιχειρεί για παράδειγμα να συγκρίνει την επιτυχία της Μαρίας από την Αλανία να διασφαλίσει τα συμφέροντα του γιου της συμβασιλέως Κωνσταντίνου Δούκα το 1081 με την αποτυχία της αυτοκράτειρας Ειρήνης Δούκαινας να εξασφαλίσει τον θρόνο στην κόρη της Άννα σε βάρος του νομίμου διαδόχου Ιωάννη Β΄ Κομνηνού (1118-1143), ή όταν μιλεί για επανεγκαθίδρυση από τον Αλέξιο της «ανδρικής αρχής», η οποία είχε υποστεί επίθεση τον ΙΑ΄ αιώνα, ή για την «ανανεωμένη αρχή του αυτοκράτορα» επί Αλεξίου ή για «χάσμα στα προνόμια μεταξύ των ανδρών και των γυναικών» στο σύστημα των τιμητικών τίτλων ή τέλος όταν υποστηρίζει ότι ο Αλέξιος «επικεντρώθηκε σε έναν ανδρικό κόσμο, στον οποίο η νομιμοφροσύνη ανταμειβόταν με υψηλά αξιώματα και ισχύ». Είναι θέσεις που δείχνουν άγνοια τόσο της εποχής του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού όσο και της εποχής που προηγήθηκε. Στα μειονεκτήματα της εργασίας πρέπει να προσθέσουμε την απουσία της ελληνικής βιβλιογραφίας.

Ο Μ. Whittow στη μελέτη «How the east was lost: the background to the Komnenian reconquista» (σ. 55-67) επιχειρεί μια σύγκριση ανάμεσα στην προσπάθεια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού για επανάκτηση της Μικράς Ασίας με τις επιτυχίες την ίδια περίοδο στη Δύση κατά των Μουσουλμάνων (επανάκτηση του Παλέρμο το 1072 και του Τολέδο το 1085). Ο σ., αφού πρώτα παρουσιάζει τη γνώμη των Βυζαντινών συγγραφέων και κυρίως της Άννας Κομνηνής για τους Τούρκους και τους Λατίνους, εξετάζει τις πληροφορίες των δυτικών πηγών (*Gesta Francorum*, Βενιαμίν εκ Τουδέλης, Odo de Deuil) για τις στρατιωτικές ικανότητες των Βυζαντινών και την κατάσταση στη Μικρά Ασία. Την αιτία της αποτυχίας των Βυζαντινών για επανάκτηση της Μικράς Ασίας ο σ. προσπαθεί να ανιχνεύσει μέσα από τη «θεμελιώδη δομική διαφορά» (fundamental structural difference), όπως γράφει, μεταξύ της δυτικής και βυζαντινής «κουλτούρας» (culture) και ειδικότερα από τη σχέση σε κάθε κοινωνία ανάμεσα στη

στρατιωτική δραστηριότητα, την πολιτική δύναμη και τη γη. Το βασικότερο συμπέρασμα από αυτή την ανάλυση είναι ότι το Βυζάντιο την παραμονή της τουρκικής κατάκτησης δεν είχε μια στρατιωτικοποιημένη αριστοκρατία βασισμένη στις επαρχίες και συνδεδεμένη με την κεντρική κυβέρνηση και την αυτοκρατορική αυλή. Το υπάρχον σύστημα κατά τον σ. μπορεί να παρείχε άλλα πλεονεκτήματα, όπως την ικανότητα που έδινε στον αυτοκράτορα να διατηρεί την πολιτική ενότητα, αλλά στάθηκε αδύνατο να αντικρούσει τις τουρκικές εισβολές. Και καταλήγει στη διατύπωση της θέσης ότι η κομνήνεια reconquista σε αντίθεση με εκείνη της Ισπανίας ήταν εξαρτημένη από τις αυτοκρατορικές εκστρατείες και νίκες, οι πρόσφυγες δεν πίεζαν για επανάκτηση και οι Κομνηνοί, που είναι ένα μεγάλο παράδειγμα οικογένειας που κατείχε γη στη Μικρά Ασία, δεν έδειχναν διάθεση να μείνουν εκεί και να πολεμήσουν. Είναι μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συμβολή. Δεν πρέπει όμως να αγνοούμε, όταν εξετάζουμε την πολιτική του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και των διαδόχων του στη Μικρά Ασία, το γεγονός του πολυμέτρου αγώνα που το Βυζάντιο ήταν υποχρεωμένο να διεξάγει ταυτόχρονα όχι μόνο στη Δυτική Μικρά Ασία και τις ευρωπαϊκές επαρχίες του αλλά ακόμη και στην περιοχή της Μικρής Αρμενίας και των σταυροφορικών κρατών της Outremer.

Το πολύ ενδιαφέρον ζήτημα της διπλωματίας απασχολεί τον J. Sheppard σε μια σχετικά εκτεταμένη μελέτη του με τίτλο «'Father' or 'scorpion'? Style and substance in Alexios's diplomacy» (σ. 68-132)<sup>3</sup>. Ο σ. εξετάζει διαδοχικά μια σειρά από ζητήματα: τις αντιλήψεις που εκφράζονται στην *Ἀλεξιάδα* και το ποίημα *Μοῦσαι*, τις μεθόδους της διπλωματίας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, το ζήτημα της συνέχειας σε σχέση με τις μεθόδους του παρελθόντος, την υιοθεσία ως μέσο διπλωματίας και τις απαντήσεις των Δυτικών στη διπλωματία του Αλεξίου. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «αν και ο Αλέξιος παρουσιάζει τη διπλωματική του συμπεριφορά ως μια αξιοπρεπή και βασικά επιτυχή δραστηριότητα στην απόκρουση των βαρβάρων, η φήμη του ανάμεσα στην πλειονότητα των Δυτικών που δεν φιλοδοξούσαν να εισέλθουν στον εσωτερικό του κύκλο φαίνεται

3. Για τη βυζαντινή διπλωματία βλ. τώρα και J. Shepard - S. Franklin (έκδ.), *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990* [Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications, 1], Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1992 (ανατ. 1995), με αρκετές ενδιαφέρουσες συμβολές του A. P. Kazhdan, του Ευάγ. Χρυσού, του J. Sheppard, του Ν. Οικονομίδη, της J. Herrin κ.ά.



ότι ήταν αυτή ενός "σκορπιού" παρά ως "του πιο γενναιόδωρου δωρητή". Αυτό οφειλόταν κατά τον σ. στη μαύρη προπαγάνδα του Βοημούνδου, την οποία ο Αλέξιος παρά τις προσπάθειές του δεν κατάφερε να αντιμετωπίσει, αφού οι Δυτικοί ήταν ήδη προδιαθετειμένοι να ακούσουν τα χειρότερα για αυτόν.

Η P. Karlin-Hayter στη συμβολή της «Alexios Komnenos: 'not in the strict sense of the word an emperor'» (σ. 133-145) αφορμή λαμβάνει από τη γνωστή κριτική του Ιωάννη Ζωναρά για το σύστημα διακυβέρνησης που εγκαινίασε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός. Ο Ζωναράς, αφού ασκεί κριτική στην πολιτική που είχε εφαρμόσει ο αυτοκράτορας έναντι των συγγενών του, καταλήγει: *Βασιλέα μὲν οὖν, οἶον τὸ ἀκριβὲς ἀπαιτεῖ, οὐκ ἔωσι τὰ εἰρημένα ἐκεῖνον νομίζεσθαι*<sup>4</sup>. Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση, από την οποία φαίνεται ότι εμπνεύστηκε και τον τίτλο της ανακοίνωσής της, η σ. εξετάζει μια σειρά ζητημάτων, όπως τη διαφορά ανάμεσα στη ρωμαϊκή θεωρία της κυριαρχίας και την αντίστοιχη βυζαντινή, την προσπάθεια των αυτοκρατόρων να δώσουν περιεχόμενο στον ορισμό της Αυτοκρατορίας ως ενός κράτους όπου ο αυτοκράτορας κυβερνούσε μόνος με τη βοήθεια των *δούλων* του, τον αγώνα κατά της μεγάλης ιδιοκτησίας κ.ά. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα δυσπρόσιτη εργασία, στην οποία η διαδοχή των επιχειρημάτων δεν ακολουθεί μια σειρά κατανοητή στον αναγνώστη<sup>5</sup>.

Εξαιρετικά πολύτιμη για τη μελέτη των διοικητικών θεσμών είναι η συμβολή του P. Magdalino «Innovations in government» (σ. 146-166). Ο σ., ένας από τους καλύτερους ερευνητές της κομνηνικής περιόδου, εξετάζει το πολύ σημαντικό ζήτημα των μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού και δίνει απαντήσεις στις αρνητικές θέσεις που είχαν εκφράσει για τον Αλέξιο ο P. Lemerle και ο M. J. Angold παλαιότερα. Στα πλαίσια αυτά εξετάζεται ο χαρακτήρας του κομνηνικού διοικητικού συστήματος και δίνεται έμφαση στα επιμέρους ζητήματα της αντίθεσης του νέου συστήματος με το αντίστοιχο σύστημα

4. Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν* (ἐκδ. Βόννης), τόμ. III, σ. 766.4-767.11. Για το ζήτημα της κριτικής του αυτοκρατορικού θεσμού την περίοδο των Κομνηνών βλ. και Fr. H. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, κυρίως σ. 144 κ.ε. – P. Magdalino, «Aspects of Twelfth-Century Kaiserkritik», *Speculum* 58 (1983) 326-346 (= *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Var. Repr., Aldershot, Hampshire - Brookfield, Vermont 1991, αρ. VIII).

5. Βλ. και όσα σημειώνει ο P. Schreiner, *BZ, Supplementum bibliographicum* III (1998) 64, αρ. 671: «Ein konfuser Beitrag, der unter dem Zwang stand, irgend etwas zu sagen».

της Μακεδονικής δυναστείας, της «ιδιωτικής αντίληψης του κράτους» (*private conception of the state*) που εισήγαγε ο Αλέξιος, του ρόλου των γυναικών αυτή την περίοδο, της σημασίας και της θέσης της οικογένειας των Δουκών, όπως επίσης και του ρόλου της οικογένειας των Κομνηνών στη διοίκηση<sup>6</sup>. Ειδικότερο ενδιαφέρον αποκτούν οι απόψεις του για το αξίωμα του *λογοθέτου τῶν σεκρέτων* και το *Ὁρφανοτροφεῖον*. Τον λογοθέτη των σεκρέτων ο σ. βλέπει ως έναν ανώτατο δικαστή των οικονομικών υποθέσεων και τον θεωρεί ταυτόσημο με τον *προκαθήμενον | καθολικὸν τῶν δημοσιακῶν πραγμάτων*, που εμφανίστηκε στις πηγές στα μέσα του ΙΒ΄ αιώνα ως ένας από τους επικεφαλής των δικαστηρίων. Το Ὁρφανοτροφεῖον ο σ. θεωρεί ως μέρος της αναδιοργάνωσης των οικονομικών του κράτους, που επιχείρησε ο Αλέξιος με τη μεταρρύθμιση του νομισματικού συστήματος και την αναδιοργάνωση των οικονομικών υπηρεσιών, και του αποδίδει έτσι πέραν της φιλανθρωπικής του δραστηριότητας και πολιτική σημασία. Και οι δύο μεταρρυθμίσεις υπήρξαν κατά τον σ. μέτρα που πάρθηκαν ως απάντηση στις πρακτικές πολιτικές ανάγκες σε διαφορετικές στιγμές της κρίσης. Συμπερασματικά ο σ. υποστηρίζει ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν εντυπωσιακές και φανερώνουν τον Αλέξιο ως «έναν περισσότερο συστηματικό και δημιουργικό μεταρρυθμιστή σε θέματα διακυβέρνησης από ό,τι οι σύγχρονοι ερευνητές έχουν μέχρι τώρα αντιληφθεί».

Σχετικό με την οικονομική κρίση στο πρώτο διάστημα της βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού είναι το άρθρο «Financial crisis and the rural economy» (σ. 167-184) του Α. Harvey, ερευνητή γνωστού από την πολύ ενδιαφέρουσα μονογραφία του για την οικονομική ανάπτυξη στο διάστημα 800-1200<sup>7</sup>. Ο σ. ξεκινά με τη διαπίστωση ότι η κρίση υπήρξε συνέπεια των στρατιωτικών αποτυχιών των δεκαετιών του 1070 και του 1080 και όχι το αποτέλεσμα της παρακμής ή της στασιμότητας της οικονομίας. Εξετάζει τα δραστικά δημοσιονομικά μέτρα

6. Τις απόψεις του για τις νέες αντιλήψεις των Κομνηνών στη διοίκηση του κράτους ο P. Magdalino ανέλυσε και στη μονογραφία του για τον Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (P. Magdalino, *Empire*, σ. 180-201). Ειδικότερα για το Ὁρφανοτροφεῖον βλ. και S. Mergiali-Falangas, «L' école Saint-Paul de l' Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire», *REB* 49 (1991) 237-246. – Της ίδιας, *L' enseignement et les lettres pendant l' époque des Paléologues (1261-1453)* [Εταιρεία των Φίλων του Λαού, Κέντρον Ερεύνης Βυζαντίου, 5], Αθήναι 1996, σ. 26-29.

7. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989 (= *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997).



που έλαβε ο Αλέξιος προς αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και ιδιαίτερα τον απασχολούν οι αλλαγές που επιχειρούνται στην πολιτική και οικονομική διοίκηση με τις μεταβολές στην ιεραρχία των αξιωμάτων και κυρίως η νομισματική μεταρρύθμιση του 1092 με τη δημιουργία του νέου νομισματικού συστήματος (*υπέρπυρον*) και η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος το 1106-1109. Γίνεται ιδιαίτερα λόγος για την επίδραση των μεταρρυθμίσεων στην αγροτική οικονομία, ενώ εξετάζεται επίσης η σχέση των προσπαθειών του Αλεξίου στον φορολογικό τομέα με τις παράλληλες διοικητικές αλλαγές που εισήχθησαν με στόχο τον συγκεντρωτισμό της εξουσίας.

Ο γνωστός ερευνητής του βυζαντινού δικαίου L. Burgmann στη μελέτη «Lawyers and legislators. Aspects of law-making in the time of Alexios I» (σ. 185-198) ξεκινά με την επισήμανση ότι στο γνωστό χρυσόβουλλο, με το οποίο ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παρεχώρησε τον Αύγουστο του 1081 την αντιβασιλεία στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, δεν γίνεται λόγος σε νομοθετικές ούτε δευτερευόντως σε δικαστικές αρμοδιότητες και θέτει το ερώτημα κατά πόσον η νομοθεσία ήταν ένα διακριτό μέρος της διοίκησης γενικά επί Αλεξίου. Αναλύει έτσι το νομοθετικό έργο της περιόδου σε σχέση και με το παρελθόν και συμπεραίνει ότι η αναβίωση της νομικής επιστήμης επί Δουκών όχι μόνο καθόρισε τη μορφή και το περιεχόμενο των νόμων στο δεύτερο μισό του ΙΑ΄ αιώνα, αλλά ήταν επίσης υπεύθυνη για την αναβίωση της νομοθετικής δραστηριότητας, που είχε περιοριστεί ήδη από την εποχή των Μακεδόνων.

Ο P. Magdalino σε μια δεύτερη μελέτη του, που επιγράφεται «The reform edict of 1107» (σ. 199-218), έχει ως αντικείμενο τη νεαρά αρ. 41 του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, με την οποία τον Ιούνιο του 1107 ο αυτοκράτορας διέταξε την αναβάθμιση του επιπέδου εκπαίδευσης του κλήρου. Ο σ. αναλύει το περιεχόμενο της νεαρής και καταλήγει σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τη σκοπιμότητα έκδοσής της το 1107. Παρατηρεί ότι η χρονιά αυτή ήταν κρίσιμη για τον Αλέξιο καθώς τον Οκτώβριο ο Βοημόνδος είχε ξεκινήσει μια δεύτερη εισβολή στην Ήπειρο. Κατά τον σ. η νεαρά, που είχε εκδοθεί ως ένας «ανεπίσημος πόλεμος» και ακολουθούσε μια βαθμιαία αποκορύφωση («The reform novel was issued as the 'phoney war' was reaching a climax»), σκοπούσε από τη μια να πείσει τους Λατίνους ότι οι Έλληνες ιεράρχες που ο αυτοκράτορας θα διόριζε στις ανακτούμενες έδρες της Συρίας και της Παλαιστίνης ήταν υπό τον έλεγχό του και από την άλλη να υπενθυμίσει στην Εκκλησία και τον λαό στο εσωτερικό την προσήλωσή του στην Ορθοδοξία. Επιπρόσθετα ο αυτοκράτορας, υποστηρίζει ο

σ., επιθυμούσε να μεταβάλει τους διδασκάλους, τα καθήκοντα των οποίων επίσης όριζε η νεαρά, σε όργανα της αυτοκρατορικής πολιτικής.

Την P. Armstrong στην εργασία της «Alexios Komnenos, holy men and monasteries» (σ. 219-231) απασχολεί η πολιτική του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού έναντι των γνωστών αγίων της εποχής και των μοναστηριών<sup>8</sup>. Εξετάζονται με περισσότερη λεπτομέρεια οι περιπτώσεις προστασίας και υποστήριξης των δραστηριοτήτων αγίων μορφών, όπως του οσίου Χριστοδούλου στην Πάτμο, του οσίου Κυρίλλου του Φιλεώτη στη Θράκη, του οσίου Μελετίου στη Μυούπολη της Βοιωτίας, του κτίτορα της μονής της Παναγίας του Κύκκου στην Κύπρο Εφραίμ και του αγίου Βαρθολομαίου στην Καλαβρία. Η σ. τονίζει τη σύνδεση των παραπάνω «αγίων ανδρών» με την αριστοκρατία, όπως επίσης και τον ρόλο της Άννας Δαλασσηνής, την οποία θεωρεί ως την πραγματική προστάτιδα «αγίων ανδρών» όπως ο οσίος Χριστόδουλος και ο Κύριλλος ο Φιλεώτης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Αλέξιος δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα ούτε για τους «άγιους άνδρες» ούτε για τα μοναστήρια και ότι πολιτικοί παράγοντες και όχι θρησκευτικοί κατήυθναν τη συμπεριφορά του προς αυτούς. Είναι κατά την εκτίμησή μου μια άποψη μεροληπτική, σύμφωνα με την οποία κάθε ενέργεια κρίνεται αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα των πολιτικών σκοπιμοτήτων, οι οποίες, ενώ ουδέποτε έλειπαν παντελώς, δεν μείωναν την πηγαία ευσέβεια των ανθρώπων του Βυζαντίου.

Σε μια ανάλογη μελέτη με τίτλο «Alexios I and the heretics: the account of Anna Komnene's *Alexiad*» (σ. 232-259) ο D. Smythe εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η Άννα Κομνηνή ορίζει και περιγράφει κάποιους ως αιρετικούς. Με τη σειρά γίνεται αναφορά στις περιπτώσεις του αρχηγού των Βογομίλων Βασιλείου, του Ιωάννη Ιταλού, του μοναχού Νείλου και του Λέοντος Χαλκηδόνας. Ο σ. πιστεύει ότι η αναφορά των αιρετικών στην *Άλεξιάδα* οφείλεται περισσότερο σε πολιτική σκοπιμότητα και στην επιθυμία της Άννας Κομνηνής να δείξει ότι ο πατέρας της ήταν ένας υπερασπιστής της Ορθοδοξίας και ίσος των Αποστόλων παρά στην παρουσία των αιρετικών στην πρωτεύουσα ή σε θρησκευτική διαφωνία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχε πνευματική διά-

8. Για την Εκκλησία και τα μοναστήρια την εποχή των Κομνηνών βλ. τώρα και P. Magdalino, *Empire*, σ. 267-309. – M. J. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995.



σταση και θεολογική διαφορά με τους αιρετικούς. Οι αιρετικοί για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό ήταν κατά τον σ. μια αντίθετη φωνή, η αφαίρεση της οποίας υπηρέτουσε την υποστήριξη του κομνηνείου καθεστώτος.

Ο J. Howard-Johnston στη μελέτη «Anna Komnene and the *Alexiad*» (σ. 260-302) παρουσιάζει μια θεώρηση για τη συγγραφή της *Ἀλεξιάδος*. Ο σ. εξετάζει τις πληροφορίες της *Ἀλεξιάδος* για τη ζωή της Ἄννας Κομνηνῆς και τη συγγραφική δράση του συζύγου της καίσαρα Νικηφόρου Βρυεννίου, όπως επίσης και τη δομή και το περιεχόμενο του έργου, σε μια προσπάθεια να ανιχνεύσει τη συμβολή του τελευταίου στη συγγραφή του. Ο σ. υποστηρίζει ότι η Ἄννα Κομνηνή χρησιμοποίησε στη συγγραφή της έναν φάκελλο υλικού (dossier of materials), που ο σύζυγός της είχε συγκεντρώσει για τη συγγραφή του δικού του ιστορικού συγγράμματος, της *Ἰστορίας*, το οποίο έμεινε ατελές. Σημειώνει μάλιστα έναν αριθμό επεισοδίων από την *Ἀλεξιάδα*, που κατά τη γνώμη του πατρότητά τους πρέπει να αποδοθεί στον Νικηφόρο Βρυέννιο. Είναι οπωσδήποτε μια αρκετά ενδιαφέρουσα εργασία, χρειάζεται όμως αρκετός δρόμος ακόμη για την εξαγωγή κάποιων ασφαλών συμπερασμάτων, όσο αυτό επιτρέπουν οι ελλιπείς πληροφορίες που έχουμε και η αδυναμία μας να εντοπίσουμε τη σχέση ενός έργου που μας διασώθηκε πλήρες με το μη διασωθέν υλικό ενός ατελείωτου ιστορικού συγγράμματος.

Μέσα από το πρίσμα της ψυχολογίας εξετάζει η C. Galatariotou στο άρθρο «Open space / close space: the perceived worlds of Kekaumenos and Digenes Akrites» (σ. 303-328) όψεις δύο κειμένων: του *Στρατηγικοῦ* του Κεκαυμένου και της διασκευῆς της Κρυπτοφέρειας (Grottaferrata) του *Διγενῆ Ἀκρίτη*. Η σ. αναλύει τα δύο έργα και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αποφασιστική διαφορά τους είναι η ψυχολογική διάθεση (psychological mood) που το καθένα περικλείει. Αυτή η διαφορά μπορεί να συνοψιστεί και να περιοριστεί στη δυαδική αντίθεση μεταξύ Open Space (*Διγενῆς Ἀκρίτης*) και Close Space (Κεκαυμένος). Αυτό εξηγείται, όπως γράφει η σ., με τον τρόπο που ο κάθε συγγραφέας εκφράζει μια ευδιάκριτη αντίληψη για τον άνθρωπο στον κόσμο, που συμβολίζεται διά μέσου του διαμετρικά αντίθετου τρόπου με τον οποίο ο καθένας αντιλαμβάνεται και σχετίζεται με τις πέντε αισθήσεις του σώματος, τη φύση και το σπίτι ή το κάστρο. Το καταληκτήριο συμπέρασμα της σ. είναι ότι ενώ για τον *Διγενῆ Ἀκρίτη* οι πέντε αισθήσεις ήταν πόρτες του Παραδείσου, για τον Κεκαυμένο ήταν πόρτες της Κόλασης («Whereas for Digenes the five senses were gates of Paradise, for Kekaumenos they were gates of Hell»).

Τον *Διγενῆ Ἀκρίτη* εξετάζει και ο R. Beaton, σε σύγκριση όμως με τον *Τι-*

μαριώνα. Στη μελέτη του, που επιγράφεται «Cappadocians at court: Digenes and Timarion» (σ. 329-338), ο σ. διαπιστώνει παρά τη διαφορά του λογοτεχνικού είδους μια στενή σχέση ανάμεσα στα δύο κείμενα. Η κυριότερη σύνδεση είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο καταγόμενος από την Καππαδοκία Ρωμανός Δ΄ Διογένης (1068-1071). Στον *Τιμαριώνα* γίνεται αναφορά στον Ρωμανό με το χωρίο: *οὗτός ἐστιν ὁ ἐκ Καππαδόκης περιώνυμος Διογένης*, που έχει ομοιότητα κατά τον σ. με τον στίχο του *Διγενῆ Ἀκρίτη* της διασκευῆς του Εσκοριάλ (Escorial): *Ὁ θαυμαστός Καππαδόκας Βασίλειος Ἀκρίτης*. Ο σ. απορρίπτει τη σύνδεση του ονόματος *Διγενῆς* με το όνομα *Διογένης*, όπως και την περίπτωση ο Ρωμανός να αποτελεί το πρωτότυπο του *Διγενῆ Ἀκρίτη*. Από την άλλη όμως πιστεύει ότι η αναφορά του αυτοκράτορα με αυτόν τον τρόπο στον *Τιμαριώνα* είναι βέβαιο ότι τιμά τη μνήμη του με τον εσκεμμένο υπαινιγμό στα ηρωικά κατορθώματα του θρυλικού ήρωα των ανατολικών συνόρων Βασιλείου Διγενῆ Ἀκρίτα, υπαινιγμός που αποκτά επιπλέον ισχύ από την κοινή καταγωγή των δύο προσώπων. Τα δύο κείμενα συνδέει σύμφωνα με τον σ. επιπλέον η αναφορά στην οικογένεια των Δουκών και η νοσταλγία για τη χαμένη συνοριακή πατρίδα. Ο σ. εξάγει επίσης κάποια συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των δύο κειμένων, τα οποία τοποθετεί χρονικά επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού. Η άποψη αυτή θα προκαλέσει συζητήσεις μεταξύ των ειδικών.

Το οικοδομικό έργο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού αποτελεί το αντικείμενο της εργασίας του L. Rodley «The art and architecture of Alexios I Komnenos» (σ. 339-358). Το συμπέρασμα του σ. είναι ότι ο Αλέξιος δεν ήταν ένας σημαντικός προστάτης των τεχνών και ότι στη θέση της μειωμένης αυτοκρατορικής προστασίας για την αρχιτεκτονική και τις τέχνες αναπτύχθηκε η αυτοκρατορική φιλανθρωπία (Ορφανοτροφείον κ.τ.λ.). Κατά τον σ., ο οποίος αναφέρεται και στο οικοδομικό έργο των προηγούμενων αυτοκρατόρων από το 842 μέχρι το 1081, ο αυτοκράτορας είχε υιοθετήσει μια στάση αδιαφορίας για υλική επίδειξη και έδειχνε ότι είχε αφοσιωθεί στην ευημερία των απόρων και της Αυτοκρατορίας. Αυτή τη στάση ο σ. τη θεωρεί ως ένα σημαντικό μέρος της δικαιολογίας του Αλεξίου για τον σφετερισμό του θρόνου και την κατάσχεση του εκκλησιαστικού θησαυρού. Χωρίς όμως να παραγνωρίζεται το οικοδομικό έργο του Αλεξίου, στο οποίο αναφέρεται και ο σ. (το συγκρότημα του Ορφανοτροφείου, οι μονές του Χριστού Φιλανθρωπινού και του αγίου Μοκίου, το παλάτι των Βλαχερνών κ.ά.), πρέπει πάντοτε να θέτουμε το ερώτημα κατά πόσον ο Αλέξιος ήταν σε θέση να επιδοθεί όσο ήθελε σε τέτοια έργα, όταν το αυτοκρατορικό ταμείο ήταν άδειο και η Αυτοκρατορία αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο για την επιβίωσή της.



Στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη της «The imperial vocabulary of Alexios I Komnenos» (σ. 359-397) η M. Mullett έχει ως θέμα τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός μέσα από σύγχρονα κείμενα που σχετίζονται με την αυτοκρατορική εικόνα, αφού, όπως υποστηρίζει, οι προσωπογραφίες (portraits) του Αλεξίου που παρουσιάζουν τόσο η Άννα Κομνηνή όσο και ο Ιωάννης Ζωναράς είναι αρκετά μεταγενέστερες. Είναι σημαντικό κατά την ίδια να συγκροτηθεί μια εικόνα του Αλεξίου από κείμενα που σχετίζονται με την αυτοκρατορική εικόνα, τα οποία «λογικά αναμένεται να καθρεφτίζουν τις λεπτές αλλαγές στο καθιερωμένο λεξιλόγιο της Αυτοκρατορίας». Έτσι εξετάζονται κείμενα του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, του Νικήτα Αγκύρας, του Ιωάννη Οξείτη, του Μανουήλ Στραβορωμανού κ.ά., που παρουσιάζουν μια μεγάλη ποικιλία τόσο στο λογοτεχνικό είδος όσο και στη διάθεση των συγγραφέων τους έναντι του αυτοκράτορα, αφού σύμφωνα και με τη σ. άλλοτε περιέχουν έπαινο ή παράινεση και άλλοτε ψόγο, ενώ δεν παραλείπονται και κείμενα που αποτελούν μέρος της αυτοκρατορικής προπαγάνδας<sup>9</sup>. Εξετάζονται έτσι πολλοί όροι, όπως *πατρίς*, *γένος*, *γένεσις*, *παιδεία*, *σωφροσύνη*, *εὐκοσμία*, *τεκνογονία*, *ἀρετή*, *παράινεσις* κ.ά.

Τέλος στον επίλογο «Alexios I Komnenos: an afterword» (σ. 398-417) ο M. J. Angold επιχειρεί τη σύνοψη κάποιων συμπερασμάτων. Ο σ. ξεκινά με τη διαπίστωση ότι οι συγγραφείς του τόμου χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: σε αυτούς που υποστηρίζουν ότι ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ήταν ένας δυναμικός και ιδιαίτερα δραστήριος αυτοκράτορας που διέσωσε την Αυτοκρατορία και εγκαθίδρυσε ένα νέο πολιτικό σύστημα και σε εκείνους που τον αντιμετωπίζουν με κάποιο σκεπτικισμό. Επανεξετάζει έτσι διάφορα ζητήματα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του Αλεξίου που εθίγησαν από τους ερευνητές στο συνέδριο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην αξιοπιστία των πηγών, ειδικότερα της Άννας Κομνηνής και του Ιωάννη Ζωναρά. Στα τελικά του συμπεράσματα ο σ., γνωστός για την αρνητική του θέση απέναντι στον Αλέξιο, υποπίπτει κατά τη γνώμη μου σε μια σειρά από αντιφάσεις, όταν παραδείγματος χάριν λέει ότι «ο

9. Για την αυτοκρατορική προπαγάνδα βλ. και N.-C. Koutrakou, *La propagande impériale byzantine. Persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècles)* [Bibliothèque "Sophie N. Saripolou", 93], Athènes 1994. Για τη μελέτη αυτή βλ. και τη βιβλιοκρισία της Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Βυζαντινά* 19 (1998) 397-401.

Αλέξιος ήταν ένας άνδρας της δράσης», αλλά «δεν είχε κάποιο ξεκάθαρο πρόγραμμα», ή ότι «είχε θέσει τα θεμέλια ενός νέου συστήματος διακυβέρνησης», αλλά «δεν υπήρχε σκέψη για συστηματική μεταρρύθμιση», ή ακόμη ότι «ο Αλέξιος ήξερε πώς να αντιδρά στα γεγονότα, αλλά δεν ήταν ούτε πολιτικός άνδρας ούτε μεταρρυθμιστής».

Ως κατακλείδα μπορούμε να πούμε ότι η συναγωγή μελετών που παρουσιάζουμε είναι αναμφίβολα μια πολύ αξιόλογη έκδοση, που προστίθεται στη βιβλιογραφία για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και την εποχή του και προσφέρει σε αρκετές περιπτώσεις νέες θεωρήσεις σε σημαντικά ζητήματα της βασιλείας του. Κάποιες εργασίες, όπως αυτές του J. Sheppard, του P. Magdalino, του A. Harvey και της M. Mullett, μπορούν να αξιοποιηθούν περαιτέρω και να προσφέρουν νέα ερεθίσματα στην έρευνα. Εντούτοις δεν απουσιάζουν και κάποιες ελλείψεις. Στα desiderata της έκδοσης θα πρέπει να σημειωθεί η έλλειψη ενός πίνακα προσώπων και πραγμάτων, που θα υποβοηθούσε σημαντικά το έργο των ερευνητών. Ο πίνακας αυτός θα περιλαμβανόταν στον υπό έκδοση δεύτερο τόμο, η καθυστέρηση του οποίου δημιουργεί και στο θέμα αυτό κάποιο κενό. Από την άλλη στα θετικά της έκδοσης πρέπει να επισημάνουμε τον επαρκή υπομνηματισμό των περισσότερων μελετών του τόμου, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την καθιερωμένη πια αγγλοσαξωνική τακτική.

Σταύρος Γ. Γεωργίου